

ZYGDMUNT ZBYROWSKI

Uniwersytet Kazimierza Wielkiego w Bydgoszczy, Polska

zbyrowski@sferia.mail.pl

Noc, sen i bezsenność w powieści Borysa Pasternaka *Doktor Żywago*

Noc, sen i bezsenność stanowiły temat licznych wierszy Borysa Pasternaka, co sygnalizowały już ich tytuły (*Ночь, Ночное панно, Ночью..., Дурной сон, Сон, Сон в летнюю ночь, Бессонница*). Niektóre były przedmiotem analizy badaczy¹. Motyw nocy pojawia się często w wierszach Jurija Żywago. Są tam noce związane z wydarzeniami z Ewangelii, z postacią Jezusa (narodziny, noc w ogrodzie Getsemani) i Marii Magdaleny. Noc rosyjska w wierszach może być zimowa² lub letnia, biała.

Noc z natury rzeczy jest częścią doby przeznaczoną na sen, odpoczynek, brak aktywności. Odgrywa skromniejszą rolę w fabule, narracji oraz w życiu bohaterów. Zazwyczaj jest swoistą przerwą w rozwoju akcji. Dlatego, gdy coś się dzieje w nocy, to przykuwa szczególną uwagę czytelnika. Nocne wydarzenia są nieraz decydujące, przełomowe w losach bohaterów lub wywołują wyjątkowo głębokie ich przeżycia. Noc stwarza szczególną atmosferę, sprzyja intensyfikacji wrażeń. To samo w dzień nie miałoby takiej siły i głębi.

Wyjątkowy charakter mają noce w fabule powieści. Nocne zjawiska, wydarzenia i przeżycia, rozmowy i refleksje dzięki swej niezwykłości pełnią w utworze istotne funkcje ideowe, psychologiczne i etyczne.

¹ I. Szarycz, *Образ ночи и вселенной в творчестве Р.М. Рильке и Б. Пастернака*, „Studia Rossica Posnaniensia” 26, 1995, s. 75–81; E.M. Таборская, *Анализ ранней и поздней редакций „Сна” Б. Пастернака*, [w:] *Некалендарный XX век. Материалы всероссийского семинара 19–21 мая 2000 года*, сост. и ред. В.В. Мусатов, Великий Новгород 2001, s. 218–231; P.A. Bodin, *The Sleeping Demiurge. An Analysis of B. Pasternak's Poem „Durnoj son”*, [w:] *Text and Context. Essays to Honor Nils Ake Nilsson*, red. P.A. Jensen et al., Stockholm 1987, s. 86–95.

² K. Kustanovich, *The Two Worlds in Jurij Zhivago's Poem „Zimnija noč”*, „Russian Literature” 1992, XXXI (1), s. 1–26.

Taka właśnie jest dla dziesięcioletniego Jury noc spędzana w klasztorze po pogrzebie matki:

— Ночью Юру разбудил стук в окно. Темная келья была сверхъестественно озарена белым порхающим светом. [...]

На дворе бушевала выюга, воздух дымился снегом. Можно было подумать, будто буря заметила Юру и, сознавая, как она страшна, наслаждается производимым на него впечатлением ³.

Bardzo często nocnym wydarzeniom towarzyszą — tak jak w tym przypadku — wyjątkowe zjawiska w przyrodzie. Ta noc pozostawiła głęboki ślad w duszy chłopca i niezmiennie przypominała mu matkę.

W nocy rozpoczyna się strajk w Moskwie na kolei, który wprost lub pośrednio zadecydował o losach różnych bohaterów. Maszynista Tiwierzin, który sądził, że to on osobiście wstrzymał pracę i ruch na kolei, przez trzy dni się ukrywał. Kiedy powrócił do domu, dowiedział się od stróża, że grozi mu więzienie, a od matki usłyszał o nocnym aresztowaniu swego przyjaciela Antipowa: „Пришли ночью, обыск, все перебыторили. Утром увели” (s. 48).

To przesądziło o późniejszej konspiracyjnej działalności przyjaciół przed rewolucją, ich aresztowaniach, zesłaniach, a później, w czasie rewolucji i wojny domowej, zadecydowało o ich służbie w Komitecie rewolucyjnym.

Wstrząsająca dla Paszy Antipowa i Lary była ich rozmowa w noc poślubną. Mogła również zaciążyć na ich decyzjach i losach w przyszłości, uniemożliwić szczęśliwe wspólne życie:

— За эту ночь, продолжительную как вечность, недавний студент Антипов, „Степанида” и „Красная Девица”, как звали его товарищи, побывал на верху блаженства и на дне отчаяния. Его подозрительные догадки чередовались с Лариными признаниями. Он спрашивал, и за каждым Лариным ответом у него падало сердце, словно он летел в пропасть. Его израненное воображение не поспевало за новыми открытиями.

Они проговорили до утра. В жизни Антипова не было перемены разительнее и внезапнее этой ночи. Утром он встал другим человеком, почти удивляясь, что его зовут по-прежнему (s. 106).

Nie dowiadujemy się, z czego zwierzała się Lara. Można jednak przypuszczać, że wypowiadała się ze swojego dziewczęcego romansu z Komarowskim. Dziwić może fakt, że w taki sposób spędzają noc poślubną zakochani młodożeńcy.

Niezwykła jest późniejsza nocna rozmowa Antipowa-Strielnikowa z Jurijem Żywago, kochankiem i konkubentem jego żony Lary. Również ona ma charakter spowiedzi, przedśmiertnego wyznania bohatera, po którym zwierający się popełnił w nocy samobójstwo:

— Они разговаривали уже давно, несколько битых часов, как разговаривают одни только русские люди в России. [...]

³ Б. Пастернак. *Доктор Живаго*, [w:] *idem, Доктор Живаго, Роман. Повести. Фрагменты прозы*, Москва 1989, s. 21 (Dalej wszystkie cytaty pochodzą z tego wydania ze wskazaniem w tekście strony).

Помимо беспокойной разговорчивости, которую Стрельников разделял со всеми, он говорил без умолку еще и по какой-то другой, своей причине. [...] Боялся ли он угрызений совести или печальных воспоминаний преследовавших его. [...]

Или у него было принято какое-то страшное, неотменимое решение, с которым ему не хотелось оставаться одному и исполнение которого он откладывал, насколько возможно болтовнею с доктором и его обществом.

Так или иначе Стрельников скрывал какую-то важную, тяготившую его тайну, предаваясь во всем остальном тем более расточительным душевным излияниям (s. 442–443).

Najważniejsze były te związane z jego działalnością podczas wojny domowej — bolszewickiego dowódcy i surowego, bezwzględnego sędziego trybunału wojennego. Teraz odczuwał potrzebę samooskarżenia, osądzenia samego siebie.

Nocnych epizodów i rozmów jest w powieści więcej, choć nie tak ważnych dla fabuły i przeżyć rozmówców. Podczas spotkania na froncie obaj przyjaciele, Żywago i Gordon, prowadzą niekończące się rozmowy. Ale szczegółów nie dowiadujemy się:

— Была тихая ночь. Гордон и Живаго лежали друг против друга на лавках у двух противоположных стен. [...]

По обыкновению они разговаривали, как все эти дни и ночи. [...]

В течение этих дней они переговорили обо всем на свете. Гордон знал мысли приятеля о войне и о духе времени (s. 123–124).

Można również wspomnieć tajemniczy nocny stuk do drzwi. Okazało się, że winowajcą był wiatr. Urwała się okiennica i stukała o futrynę (s. 153–154). Stwarzało to niezwykłą atmosferę i budziło niepokój. Albo nieoczekiwany i nieuzasadniony, nawet zagadkowy, postój pociągu, którym rodzina Żywago podróżowała z Moskwy na Ural. Dowiadujemy się tylko, że podczas ciemnej nocy pociąg bez widocznych przyczyn zatrzymał się w przypadkowym miejscu między stacjami. Przypuszczalnie maszynista oczekiwał łapówki od pasażerów. Jadący pociągiem marynarze zmusili go do dalszej jazdy (s. 225–226). Bez większego znaczenia jest nocna próba kradzieży po pożegnalnym przyjęciu Lary i Paszy Antipowów (s. 108–109). Poza Larą nikt jej nie zauważył. O nocy poprzedzającej Wielki Czwartek dowiadujemy się tylko, że była pełna niespodzianek w przyrodzie (s. 303), które zauważa i przeżywa sklepikarka Gałuzina (s. 308). Można jeszcze wspomnieć uciążliwą dla Lary i Żywago nocną gadaninę Komarowskiego (s. 410–412), pijaństwo czerwonoarmistów w nocy i spowodowany przez nich pożar wsi (s. 457–458), wreszcie pozostanie Mariny na noc u Żywago, od czego zaczął się ich miłosny związek (s. 463). We wszystkich tych przypadkach została naruszona naturalna funkcja nocy jako czasu przeznaczonego na sen.

Zjawisko snu zajmuje немало miejsca w powieści nie tylko jako funkcja fizjologiczna, lecz także przeżycie psychologiczne, marzenie senne. Sny bohaterów przeważnie mają jakiś związek z ich rzeczywistym życiem, z ich sytuacją, wydarzeniami, przeżyciami, myślami. Taki właśnie jest sen Lary:

Однажды ей снилось. Она под землей, от нее остался только левый бок с плечом и правая ступня. Из левого соска у нее растет пучок травы, а на земле поют „Черные очи да белая грудь” и „Не велят Маше за реченьку ходить” (s. 61).

Poprzedzają go trudne refleksje związane z poczuciem winy i grzechu, wywołanym przez związek seksualny z Komarowskim. W konsekwencji tych rozmyślań młoda bohaterka zdobyła się na zerwanie z uwodzicielem.

Jura podczas ostatnich przygotowań do pogrzebu Anny Iwanowny Gromieko, matki Toni, jego przyszłej żony, przeżywa coś w rodzaju półsnu, gdyż ma świadomość tego, co się dzieje wokół niego:

— Что это? Где он? Вынос. Выносят. Надо проснуться... Он в шестом часу утра повалился одетый на этот диван. Наверно у него жар. Сейчас его ищут по всему дому, и никто не догадается, что он в библиотеке спит, не проснется в дальнем углу, за высокими книжными полками, доходящими до потолка. [...]

Юра! Боже, наконец-то. Проснись, пожалуйста, — трясет его за плечо доискавшаяся его Шура Шлезингер. — Что с тобой? Выносят. Ты с нами?

— Ну конечно (s. 97–98).

Ten dziwny stan fizyczny i psychiczny spowodowany jest okolicznościami i atmosferą, rozbardiaszem w domu, zmęczeniem i żałobą po śmierci bliskiej osoby. Podobnie na froncie wyczerpująca praca lekarza oraz bulwersujące wiadomości z Moskwy sprawiają, że Żywago nie może normalnie spać, drzemie, zasypia i budzi się:

Была поздняя ночь. Юрия Андреевича одолевала страшная сонливость. Он дремал с перерывами и воображал, что, наволновавшись за день, он не может уснуть, что он не спит. За окном позевывал и ворочался сонный, сонно дышащий ветер. Ветер плакал и лепетал: „Тоня, Шурочка, как я по вас соскучился, как мне хочется домой, за работу!” И под бормотание ветра Юрий Андреевич спал, просыпался и засыпал в быстрой смене счастья и страдания, стремительной и тревожной, как эта переменная погода, как эта неустойчива ночь (s. 134).

Tutaj stan emocjonalny bohatera, jego myśli, uczucia i przeżycia przejmują przyroda, współprzeżywa z nim.

Sen nieraz jest naturalną reakcją na zmęczenie, zdenerwowanie, strach. Tonia w pociągu informuje męża nieobecnego przez całą noc, gdyż zaaresztowany rozmawiał ze Strielnikowem:

— Часовые доносили. А то разве вынесли бы мы неизвестность. Мы и так с папой чуть с ума не сошли. Вон спит, не добудишься. Как сноп повалился от перенесенного волнения, — не растолкать (s. 254).

Ważną rolę w rozwoju wydarzeń, choć nie dla śpiącego, odegrał szczegółowo opisany sen doktora w oddziale partyzanckim. Tutaj również poprzedzają go silne, bulwersujące przeżycia. Sen nie jest ciągły, coś mu przeszkadza: to przyroda, to ludzie. Wreszcie ostatecznie obudziła go cicha rozmowa. Przypadkowo usłyszał o przygotowywanym nieudanym spisku, zdradzie:

Его одолевала усталость. Он не мог победить сонливости, следствия накопленного за несколько ночей недосыпания. Можно было бы вернуться подремать в блиндаж. [...]

Он прилег на одном из незаросших мест в лесу, сплошь усыпанном золотыми листьями, [...] положив подложенную под голову руку на мох [...]. Он мгновенно задремал. [...] Очень скоро излишняя сила, с какой он желал сна и нуждался в нем, разбудила его. [...]

И он снова уснул и через минуту опять проснулся. Его разбудил тихий заглушенный говор невдалеке (s. 337–338).

W narracji powieści spotykamy jeszcze wiele drobnych epizodów, w których sen odgrywa swą normalną, fizjologiczną, naturalną funkcję życiową. Jest przerwą w aktywnej działalności postaci. Narrator po prostu informuje czytelnika o tym fakcie. Taki sen nie ma żadnego specjalnego znaczenia dla losu, doświadczenia, uczuć lub myśli bohaterów.

Autor chyba nieprzypadkowo zwraca jednak uwagę na moment przebudzenia. Ten wątek pojawiał się już we wcześniejszych rozważaniach. Czasem jednak odgrywa szczególną rolę⁴. Doktor Żywago po przebudzeniu usiłuje przypomnieć sobie sen i w swoim dzienniku zinterpretować i zrozumieć jego sens:

Все усиливается головная боль. Я плохо спал. Я видел сумбурный сон, один из тех, которые забываются тут же на месте, по пробуждении. Сон вылетел из головы, в сознании осталась только причина пробуждения. Меня разбудил женский голос, который слышался во сне, которым во сне оглашался воздух (s. 278).

Bohater próbuje skojarzyć go z głosami znajomych kobiet, przede wszystkim swej żony, Toni. Ale nie udaje mu się zidentyfikować go i dochodzi do wniosku, że zagadka pozostanie niewyjaśniona. Jako lekarz zastanawia się też nad samym zjawiskiem snu, jego związkiem z rzeczywistością:

— Кстати о снах. Принято думать, что ночью снится обыкновенно то, что днем, в бодрствовании, произвело сильнейшее впечатление. У меня как раз обратные наблюдения.

Я не раз замечал, что именно вещи, едва замеченные днем, мысли, не доведенные до ясности, слова, сказанные без души и оставленные без внимания, возвращаются ночью, облеченные в плоть и кровь, и становятся темами сновидений, как бы в возмещение за дневное к ним пренебрежение (s. 279).

Czasem sen może się kojarzyć z uczuciem szczęścia wywołanym przez oddziaływanie zjawisk przyrody:

Пока отсыпался Юрий Андреевич, весна плавила и перетапливала всю ту уйму снега, которая выпала в Москве в день отъезда. [...]

Юрий Андреевич проснулся, подтянулся к квадратному оконному люку, из которого вынули раму, подперся локтем и стал слушать. [...]

Юрий Андреевич проснулся в начале ночи от смутно переполнявшего его чувства счастья, которое было так сильно, что разбудило его. Поезд стоял на какой-то ночной остановке. Станцию обступал стеклянный сумрак белой ночи. [...]

⁴ R. Dreistadt, *A Unifying Psychological Analysis of the Principal Characters in the Novel „Dr Zhivago” by B. Pasternak*, „Psychology” 1972, nr 9 (3), s. 22–35.

На платформе галдели и громыхали сапогами, как везде. Но в окрестности был водопад. Он раздвигал границы белой ночи веяньем свежести и воли. Он внушил доктору чувство счастья во сне. [...]

Не разгадав его присутствия, но усыпленный неведомой упругостью здешнего воздуха, доктор снова крепко заснул (s. 232–234).

Podobne uczucie szczęścia i radości budzi w nim widok śpiących Lary i jej córeczki. Towarzyszy ono przeżywanej euforii twórczej:

[...] Лара, благоухающая, запахнута в купальный халат, с мокрыми, замотанными мохнатым полотенцем в тюрбан волосами, укладывала Катеньку и устраивалась на ночь. [...]

Был час ночи, когда, притворявшаяся до сих пор, будто спит, Лара действительно уснула. [...]

Он видел головы спящих Лары и Катеньки на белоснежных подушках. Чистота белья, чистота комнат, чистота их очертаний, сливаясь с чистотой ночи, снега, звезд и месяца в одну равнозначительную, сквозь сердце доктора пропущенную волну, составляла его ликовать и плакать от чувства торжествующей чистоты существования. [...]

В это время проснулась Лара.

— А ты все горишь и теплишься, свечечка моя ярая! — влажным, заложенным от сна шепотом тихо сказала она. — На минуту сядь поближе, рядышком. Я расскажу тебе, какой сон видела.

И он потушил лампу (s. 422–425).

Niektórzy bohaterowie cierpią na bezsenność. Bezpośrednie przyczyny mogą być różne: trudne sytuacje życiowe, konieczność podejmowania decyzji, fizyczne lub psychiczne zmęczenie. Najczęściej brakowi snu towarzyszą poważne refleksje. Nika Dudorow, przyszły bliski przyjaciel głównego bohatera, syn rewolucjonistów-terrorystów, rozmyśla o swoich rodzicach, ich działalności. Rodzą się w nim też pierwsze, jeszcze niesprecyzowane uczucia wywołane towarzystwem rówieśnicy Nadi:

Он был сегодня сам не свой и предшествующую ночь не спал. Ему шел четырнадцатый год. Ему надоело быть маленьким. Всю ночь он не спал и на рассвете вышел из флигеля. [...]

Он был странный мальчик. В состоянии возбуждения он громко разговаривал с собой. Он подражал матери в склонности к высоким материям и парадоксам. [...]

Ника вспомнил волшебную приподнятость ночи, рассвет и свое утреннее всемогущество, когда он по своему произволу повелевал природой (s. 32–35).

Nastolatek pozbawiony opieki rodziców nie radzi sobie z własną psychiką, z trudem szuka swojej drogi życiowej. To go niepokoi i nie pozwala normalnie spać.

Również dorośli stają nieraz wobec problemów, które ich przerastają. Pasa Antipow usiłuje przewartościować własne życie, dokonać w nim radykalnej zmiany. Zmęczenie wywołuje w nim bezsenność:

Усиленные ночные занятия расшатали здоровье Павла Павловича. У него появилась бессонница. [...] Но Антипов притворялся, что спит, — он не спал. У него был

припадок обычной за последнее время бессонницы. Он знал, что провалиется еще так без сна часа три-четыре. Чтобы нагулять себе сон [...] он тихонько встал и в шапке и шубе поверх нижнего белья вышел на улицу. [...]

Мысли, к которым он привык за последние годы, охватили его с тревожной силой. Ему представилось, что их рано или поздно надо додумать до конца, и лучше это сделать сегодня. [...]

Павел Павлович улыбнулся, встал с лодки и пошел спать. Желаемый выход нашлся (s. 114–116).

Tą decyzją i rozwiązaniem okazało się wstąpienie do szkoły oficerskiej i pójście na front. Miało to jednak różne, najczęściej negatywne, następstwa dla niego i wielu innych osób, między innymi wpłynęło na losy Lary i Żywago. W nocnej rozmowie ze swoim rywalem Antipow-Strielnikow także wspomina o swej bezsenności:

— Послушайте. Смеркается. Приближается час, которого я не люблю, потому что давно уже потерял сон. Вы знаете, какая это мука. [...] Давайте поговорим еще чуть-чуть. Давайте поговорим сколько будете в состоянии, со всюю роскошью, ночь напролет, при горящих свечах (s. 445).

Przytoczone przykłady nie wyczerpują wszystkich zjawisk związanych z motywem snu w powieści Pasternaka. Często w narracji wspomina się zarówno o potrzebie snu, jak i o bezsenności (s. 241, 332–333), senności opanowującej bohaterów (s. 232, 426–428), noclegach (s. 20–21, 108, 412) oraz momencie przebudzenia. Sen występuje w postaci głębokiej (417, 449–450) i płytkiej, przerywanej.

Zjawiskiem zbliżonym do snu lub towarzyszącym mu są senne marzenia na jawie, fantazje (s. 364), halucynacje (s. 208, 441) oraz gorączkowe rozmyślenia (s. 298–299, 439).

Czasem pojęcia związane ze snem mają znaczenie metaforyczne. Mowa jest o „śpiącej Moskwie”, o „usypianiu czujności, podejrzeń” (s. 321). Nocujących po przyjęciu gości określa się mianem „królestwa braci śpiących” (s. 108).

Wspomniane zjawiska, choć zajmują stosunkowo mało miejsca w narracji, pełnią jednak ważne funkcje w fabule utworu: wpływają na losy, decyzje, przeżycia i refleksje głównych bohaterów. Przez swoją niezwykłość przykuwają szczególną uwagę czytelnika, silniej niż inne wydarzenia oddziałują na jego percepcję.

Night, sleep and insomnia in Boris Pasternak's *Doktor Zhivago*

Summary

In the novel the night is usually recalled as a time intended for sleep. Sometimes, however, it creates special circumstances for confessions or earnest conversations, which take up the time of sleep. Similarly, sleep is an ordinary physiological state serving rest and the regeneration of strength. Nonetheless, it can also fulfil additional psychological functions, and be associated with

profound experiences and recollections or give rise to reflections. Insomnia is an abnormal phenomenon, always caused or conditioned by some sort of exceptional events disturbing the activity and psychic states of the protagonists.

Keywords: Pasternak, sleep, ordinary physiological state, psychological functions, insomnia, abnormal phenomenon.